

УДК 398(477.65)

Людмила Іваннікова  
(Київ)

## ЗАБУТІ СТОРІНКИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДОЗНАВСТВА: ОЛЕНА МАРКОВИЧ ТА МАРІЯ ГАНЕНКО

У статті проаналізовано етнографічні та фольклорні матеріали, зібрані в кінці ХІХ ст. на Херсонщині маловідомими українськими письменницями Оленою Маркович та Марією Ганенко. Увагу зосереджено переважно на обряді весілля (оскільки це перші записи весіль регіону), досліджено окремі елементи та вербальні компоненти обряду, принципи фіксації та едичії, наведено оцінку, яку дали цим матеріалам такі видатні вчені: Іван Франко, Микола Сумцов, Володимир Гнатюк. На думку авторки статті, вказані записи й досі залишаються цінним першоджерелом.

**Ключові слова:** історія етнографії і фольклористики, весілля, звичаєве право, ритуальні формули, паремії.

В статье проведен анализ этнографических и фольклорных материалов, собранных в конце ХІХ ст. на Херсонщине малоизвестными украинскими писательницами Еленой Маркович и Марией Ганенко. Внимание сосредоточено преимущественно на свадебном обряде, поскольку это первые записи свадеб в регионе. Исследуются отдельные элементы и вербальные компоненты обряда, принципы фиксации и эдичии, приводится оценка, данная этим материалам такими выдающимися учеными: Иваном Франко, Владимиром Гнатюком, Николаем Сумцовым. По мнению автора, указанные записи до сих пор остаются ценным первоисточником.

**Ключевые слова:** история этнографии и фольклористики, свадьба, обычное право, ритуальные формулы, паремии.

This paper analyses the ethnographic and folkloric materials collected in the late ХІХth century in Khersonshchyna by the little-known Ukrainian writers Olena Markovych and Mariya Hanenko. The article's authoress concentrates her attention predominately upon nuptial ceremonies, since those materials were the earliest records of weddings of the region upon consideration. There have been also examined individual elements and verbal components of the rituals, principles of their recording and editing, as well as there have been cited the estimations for the materials given by such outstanding scholars of that time as Ivan Franko, Volodymyr Hnatiuk, and Mykola Sumtsov. According to the authoress, the mentioned records still remain valuable primary sources.

**Keywords:** history of ethnography and folklore studies, wedding, customary law, ritual formulae, paremii.

Першою спробою написання історії української фольклористики та етнографії стала праця Миколи Федоровича Сумцова «Современная малорусская этнография» (ч. 1, 1893 р.; ч. 2, 1897 р.). У ній учений приділив увагу найвидатнішим своїм сучасникам. Показово, що серед них почесне місце зайняли і дослідники Південної та Східної України, зокрема Петро Іванов, Яків Новицький, Дмитро Яворницький, Михайло Комаров, Володимир Ястребов, Софія Чернявська. Згадується тут і ім'я Олени Маркович та її збірка весільних пісень з Херсонщини [11, с. 23].

В. Ястребов, С. Чернявська та О. Маркович проводили етнографічно-фольклорні розшуки на Херсонщині, зокрема, в Єлисаветградському, Олександрійському та Херсонському повітах [14; 6]. Водночас,

у той самий період (80-ті роки ХІХ ст.), працювала на Єлисаветградщині й етнограф Марія Ганенко, яка збирала польові матеріали в селі Іванівка [7].

У своїй статті хочемо зупинитися саме на «жіночому» внеску у вивчення регіону, оскільки саме жінки зробили перші кроки у справі опису й дослідження обрядів та обрядового фольклору, звичаєвого права і світоглядних уявлень жителів Степової України.

Варто також зазначити, що наразі нами не виявлено жодних відомостей про життя та діяльність цих трьох подвижниць, тож ще одна мета цієї статті – звернути увагу на забуті імена й відкрити перспективу для майбутніх розшуків у вітчизняних архівах.

Отже, Олена Іванівна Маркович, письменниця, етнограф і фольклорист, ав-

торка першого в українській етнографії запису весілля Степової України, здійсненого 1884 року в Єлисаветграді. Вона була дружиною і сподвижницею відомого українського письменника Дмитра Васильовича Марковича (1848–1920), який протягом тривалого часу (у 70–80-х рр. XIX ст.), після закінчення Новоросійського університету, працював товаришем прокурора Єлисаветградського окружного суду. У той період у Єлисаветграді з місцевої інтелігенції сформувався українофільський гурток, що займався просвітницькою та видавничою діяльністю. Серед його членів були й відомі фольклористи та етнографи: Олександр та Софія Русови, Гавриїл Стрижевський, Михайло Васильєв, Євген Чикаленко, Марко Кропивницький, Людмила Березіна-Василевська (Дніпрова Чайка), Олександр Волошинов (Александр Хведорович), Андрій Грабенко (Конощенко), брати Тобілевичі, а також Дмитро та Олена Марковичі. У 1884 році гурток було ліквідовано. З 1885 року Д. Маркович з дружиною переїхали до Херсона, де продовжили свою діяльність у складі херсонського літературного гуртка [8, с. 112–123].

У 1886 році ця спілка, очолювана Дмитром Марковичем, випустила у світ літературно-науковий альманах «Степ» [10]. Д. Маркович та його дружина були ініціаторами й організаторами цього видання (видрукованого в Петербурзі). Роботу над ним подружжя розпочало ще в Єлисаветграді, до публікації готувалося дві частини, однак друга була заборонена цензурою. У Херсоні офіційно очолювала це видання О. Маркович, але неофіційно редактором і упорядником був Д. Маркович, саме йому надсилали письменники свої твори та фольклорні записи [5, с. 51; 1, с. 76]. У «Степу» вперше побачили світ оповідання І. Нечуя-Левицького «Невинна», М. Грушевського (М. Заволоки) «Бідна дівчина», драма І. Тобілевича «Бондарівна», вірші Дніпрової Чайки, цикл Д. Марковича «Из уголовного» тощо.

Однак усі рецензенти одноставно відзначили, що найбільша цінність альманаху полягає саме в його науковій частині. Так, Володимир Ястребов зауважив, що хоча «в нем находим также небольшие по объему статьи, но оне дают почтенный вклад по специальным вопро-

сам этнографии и статистики» [16, с. 163]. Дослідник особливо відзначив статті Марії Ганенко «Семейно имущественные отношения крестьянского населения в Елисаветградском уезде» [10, с. 136–159] та К. Шрама (К. Іващенко) «Украинская деревня по произведениям гг. Старицкого и Кропивницкого» [10, с. 271–312], позитивно відгукнувся і про статтю О. Русова «Областное начало в земской статистике» [10, с. 351–391]. Також схвально оцінив «жіночий доробок» альманаху – статті М. Ганенко та О. Маркович – український етнограф і статистик, член Херсонської ученої архівної комісії Євгеній Борисов [2, с. 202].

Проте найціннішим для нас є відгук Івана Франка, який у рецензії на альманах писав: «Крім белетристичних творів ми знаходимо в ній також праці наукові і – більше того – саме ці останні, хоч написані російською мовою, становлять основну вартість книжки» [13, с. 114]. Про збірник весільних пісень, записаних О. Маркович, та розвідку М. Ганенко згадує І. Франко й у «Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.» [12, с. 383].

Певний інтерес для історії етнографії та фольклористики становить публікація О. Маркович «Свадебные песни в Елисаветградском уезде» [6, с. 160–234]. Вона складається з двох частин («Пісні Обознівської волості», «Пісні Лозоватської волості») та невеличкої передмови упорядниці, де йдеться про польову та едиційну практику записувачки, про особливості фольклорної традиції регіону.

Більшість опублікованих пісень записала О. Маркович, 119 із них записані нею 1884 року в Єлисаветграді від дівчини, уродженки села Катеринівка, яка неодноразово була учасницею весільних обрядів (за дружку, за світилку) у різних селах Обознівської волості – Катеринівка, Олексіївка, Обознівка та Водяна, тобто в поселеннях, що розташовані поблизу Єлисаветграда (за кілька верст від нього) [6, с. 160].

Частина пісень (41, а насправді – 51 текст) запозичені упорядницею з рукописного збірника П. Дебресандера, колишнього гласного і мирового судді м. Єлисаветграда, який записав їх 1859 року в цьому ж повіті, у селах Шамівка, Олексіївка, Василівка та Інжинерівка, волостей Лозоватської та Антонівської,

розташованих на межі з Олександрійським повітом [6, с. 161]. Цю частину збірки О. Маркевич доповнила власними записами від О. Канищевої, яка приблизно в той самий час (1859 р.) мешкала в селі Львівка Лозоватської волості. Пісні, зафіксовані від неї, виконувалися на весіллях у поселеннях Наглядівка, Ганнівка, Львівка, Коротянка, Лозоватка і Доніївка Лозоватської волості. Тексти цих пісень, як варіанти, подані у посторінкових примітках [6, с. 161].

Насправді важко встановити, звідки походить та чи інша пісня, адже під текстами немає паспортизації. Можна лише припустити, що виконавиці подали збірний образ музичної частини весілля, тобто кожна з цих пісень могла виконуватись як у одному, так і в іншому селі. Оскільки ж вони впорядковані згідно з послідовністю обрядодій, які також описані досить загально і фрагментарно, то можемо зауважити, що власне не йдеться про автентичний запис весілля окремого локального осередку, а радше про узагальнену реконструкцію обряду певної території. Маємо право також припустити, що ремарки до пісень, у яких описані ключові моменти обряду, ритуальні діалоги та формули, не записані безпосередньо від виконавиці, а зроблені вже під час упорядкування збірника на основі даних, зафіксованих О. Маркович від інших інформантів. Це підтверджує й фрагмент передмови, де йдеться про едиційну роботу над текстами: «При последней редакции их мы пользовались указаниями лиц, хорошо знакомых со свадебным ритуалом той местности» [6, с. 160].

З усього видно, що взірцем для О. Маркович був створений П. Чубинським збірний образ українського весілля, поданий у IV томі «Трудов...» [15, с. 52–552]. П. Чубинський вдавнявся до невиправданої з погляду сучасної науки практики: усі відомі на той момент пісні з різних регіонів, що були опубліковані в періодиці, а також нові експедиційні записи, він упорядкував за послідовністю ритуалів, які вони ілюструють, додавши до них і наявні окремі описи цих ритуалів.

Наслідуючи П. Чубинського, О. Маркович застосувала його едиційний метод до свого регіонального матеріалу, буквально віддзеркаливши публікацію свого попередника. Тож її збірник відображає

ключові моменти весільного обряду Єлисаветградщини: шиття приданого, приготування до весілля (качання локшини та бгання короваю), виготовлення шишок, розплітання коси молодої, запрошення на весілля, дівич-вечір, зивання гільця у нареченого, вечерея у молодої, танці, вінчання, застілля у молодого, викуп гільця та самої нареченої, покривання молодої, розрізання короваю, викуп приданого, весільний поїзд, «шлюбна постеля», пошанування тещі у понеділок тощо. Така едиційна практика з легкої руки П. Чубинського існувала поряд з публікацією автентичних записів весіль. Певною мірою вона була виправдана, адже більшість видань фольклору Південної України (збірки А. Конощенка, О. Волошинова, Є. Чикаленка) були зорієнтовані насамперед на популяризацію української народної пісні в середовищі інтелігенції, мали просвітницьку мету. Не виняток із цього погляду й збірка О. Маркович.

Характерно також і те, що запис весільних пісень і ритуалів здійснено не в селі, а в міському середовищі від виконавців, які хоч і були носіями фольклорної традиції, проте вже втратили органічний зв'язок із нею. Наприклад, дівчина із с. Катеринівка пам'ятала лише ті фрагменти весілля, у яких сама брала участь як дружка або світилка, а О. Канищева поїхала з с. Львівка майже за 30 років до моменту фіксації, можливо, також у юності. Подібні записи цікаві й важливі саме як джерело вивчення різних форм динаміки усної традиції, збереження фольклорної пам'яті в умовах, віддалених від осередку традиційної культури.

Із передмови дізнаємося про прагнення упорядниці досягти максимальної точності запису та наукової інформації: «Записав песни с голоса диктовавшей их девицы, мы проверяли их потом из ее уст несколько раз» [6, с. 160]. Щоб відтворити обрядові обставини, у яких звучить та чи інша пісня, О. Маркович, як уже зазначалось вище, зверталася й до інших осіб, що були добре обізнані з весільним обрядом: «И потому полагаем, – зазначає дослідниця, – что требуемая от такого рода этнографических материалов точность нами вполне достигнута» [6, с. 160].

У передмові О. Маркович порушує проблеми трансмісії і трансляції фольклору, виникнення пісенних варіантів, кон-

тамінації різних регіональних традицій внаслідок заселення краю вихідцями з Полтавщини, Слобожанщини, Курщини, спільність і відмінність поезики та змісту пісень, віддалених за місцем і часом побутування. Так, при порівнянні власних записів із записами П. Дебресандера, дослідниця з'ясувала, що лише 6 текстів із 41 абсолютно тотожні, 12 – близькі варіанти і 23 – або дуже віддалені варіанти, або цілком оригінальні пісні [6, с. 161].

При впорядкуванні збірника О. Маркович дотримувалась едиційних принципів Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, тобто подавала до друку лише оригінальні або дуже відмінні між собою варіанти пісень [6, с. 162].

Причину появи варіантів пісень дослідниця вбачала у міграції на Південь України вихідців з різних регіонів, що занесли сюди свої звичаї та фольклор [6, с. 162], водночас вона відстоювала думку про цілісність української традиційної культури, про близьку спорідненість фольклору Херсонщини з музичним фольклором Полтавщини, Київщини, Чернігівщини, тобто Центральної та Східної України, що була колись автохтонною територією мешканців Обознівки [6, с. 163].

Значно ширший резонанс у наукових колах здобули матеріали, зібрані й опубліковані Марією Ганенко. Уже в перших рецензіях – Є. Борисова та В. Ястребова – прозвучали позитивні відгуки на її статтю, присвячену сімейно-майновим відносинам у селян Єлисаветградського повіту, опубліковану в альманасу «Степ» [2, с. 202; 16, с. 163–164]. Зокрема В. Ястребов писав: «Стаття Марії Ганенко метко очерчує сімейно-имущественные отношения крестьян» [16, с. 163–164]. Високо оцінив цю статтю й І. Франко: «З наукових праць найважливішою є розвідка пані Марії Ганенко», – писав він у рецензії на «Степ» [13, с. 114].

Особу М. Ганенко нам також встановити не вдалося. За матеріалами, зібраними нею, можна припустити, що вона вчителювала в с. Іванівка Єлисаветградського повіту, і була досить відомою особою в культурно-мистецькому середовищі Херсонщини в кінці XIX ст. З її наукового доробку видно, що це була добре освічена жінка, обізнана з найновішою науково-теоретичною літературою в галузі етно-

графії. Стаття «Семейно-имущественные отношения крестьянского населения в Елисаветградском уезде» [3, с. 136–159] присвячена народному звичаєвому праву і ґрунтується на матеріалах, зібраних М. Ганенко в кількох селах Семеновської волості, а також у військовому поселенні Велика Виська. Авторка висловлює цікаві та глибокі спостереження над змінами в народній свідомості, які відбулися під впливом міста і стосуються економічного права, взаємин між батьками і дітьми, братами і сестрами, членами подружжя тощо. Народне звичаєве право регламентувало укладання шлюбів і розлучення, такі явища як кумівство, побратимство і посестринство, вдівство, бездітність, усиновлення, приймацтво, опікунство, права позашлюбних дітей, покриток, розмір приданого і спадщини тощо.

Незважаючи на те, що старосвітські звичаї в селянському побуті потроху відходять під впливом міста, М. Ганенко все ж спостерегла важливу рису цього процесу: наскільки старі порядки поступилися новим у громадській сфері, настільки ж в інтимному, особистому житті все залишилося по-старому, лише частково пом'якшилася давня суворість і безкомпромісність окремих звичаїв, селяни стали терпимішими до тих, хто їх порушує [3, с. 137]. Яскравим прикладом цьому може бути лояльне ставлення громади до покриток [3, с. 137]. Старовинні ж традиції найбільше збереглися в стосунках між батьками і дітьми [3, с. 139]. Це повна підпорядкованість дітей батькам, навіть старшим братам і сестрам, прив'язаність до сім'ї, укладання ранніх шлюбів, повага до хрещених батьків, перевага старших братів і сестер над меншими при одруженні, заборона шлюбів між далекими родичами тощо [3, с. 138–146]. Детально описані звичаї, пов'язані з одруженням покритки [3, с. 150–151], а також рідкісні старовинні звичаї побратимства і посестринства, які були поширені переважно у Степовій Україні [3, с. 146].

Побратимство, або «братання», – це встановлена народним звичаєвим правом спорідненість, яка, як зазначає М. Ганенко, на Єлисаветградщині зустрічалася досить часто. Сам обряд братання відбувався таким чином: люди, які добре знають один одного, сходяться десь «на бесіді» або в шинку і пропонують один одному

побрататися. Після цього йдуть до одного з них у хату, знімають ікону і присягають бути «до віку рідними братами», цілують ікону, цілуються самі, дарують один одному іноді й ікони, а здебільшого «ягницю, рій» тощо, тобто щось із господарства, п'ють горілку і розходяться уже «рідними» («горільчаними») братами. Братання мало велике значення для селян ще в кінці ХІХ ст., навіть діти побратимів вважалися рідними й не мали права одружуватися між собою. З «горільчаним» братом було гріх сваритись чи лаятись [3, с. 146]. Доречно буде нагадати, що звичай побратимства зафіксував і священник Гавриїл Сорокін у містечку Дмитрівка Олександрійського повіту Херсонщини [9, с. 18–19].

Жінки «сестраються» так само, пише далі М. Ганенко, тільки дарують одна одній щось із жіночого господарства: рушник, хустку, курку, поросятко, і сестрами вважаються тільки вони, а чоловіки й діти їх не вважаються рідними [3, с. 146].

Стаття М. Ганенко надзвичайно цікава, адже написана на основі живого першоджерельного матеріалу, у ній зафіксовані народні номінації різних явищ громадського та інтимного життя (залишитись «на оселі», «пасинок», «блазень» (дитина, підліток), «хрещений батько та мати», «горільчаний брат», «горільчана сестра», «братання», «сестрання», «покритка», «приймак», «материзна», «скакати в гречку», «вчити» жінку (бити), «пішов в мандри» (покинув жінку), «жирова дитина», «байстрик», «шануватися», «покрити гріх» (одружитися з покриткою), «взяти за дитину» (всиновити) тощо).

Крім номінацій, М. Ганенко зафіксувала чимало приказок, прислів'їв та фразеологізмів, які яскраво ілюструють народне звичаєве право, репрезентують його в художній формі. «Дві невістки в хаті – два коти в мішку» (коли одружується менший брат, старшого одділяють од батьків); «Батько то знає, що робе» (коли б'є сина); «Довести до ума» (вивчити, одружити, відділити дітей); «Материне благословення зо дна моря виринає, клятьба – в кірці води потопляє» (не накликаючи на себе гніву батьків); «Що стара голова, то не блазень»; «Рано встанеть – діло зробить, рано жениться – дітей до ума доведе»; «Багатій батько справить, а бідна сама заробить» (немає різниці між прида-

ним багатих і бідних дівчат); «Щоб потім не плакалась на батька та матір»; «Аби батько та мати, а дівка як коза: куди схоцеш поженеш» (дівчина рідко чинить опір батькам під час сватання); «Кумові перша чарка»; «Без хазяйки й хата плаче»; «Скільки не роби, а все тобі нема дяки от чужих дітей» (коли вдівець з дітьми бере за жінку дівчину); «А доки ж вона робитиме на чужий гурт? Що наше, то не моє» (коли вона розлучається); «Ледача собака хати не держиться» (коли розлучаються в першому шлюбі); «Потеліпається год-два, а там знов не куди прийде: до хати»; «Покине та знов прийде» (коли жінка «скакає в гречку»); «Вже яка буде, така буде, бери синку, хоч свинку, аби по хаті хрюкала» (про одруження з дівчиною парубка, який її звів); «Хліба не переїсть» (про усиновлення сироти) тощо.

У багатьох прислів'ях законсервувалося не тільки стародавнє звичаєве право, а й світоглядні характеристики членів сім'ї та громади, уявлення про причину встановлення або зникнення того чи іншого звичаю. Наприклад те, що слід якомога раніше одружувати парубка, мотивують таким чином: «Поки не розбалувався, а то ніякий чорт за його й не піде. Та таки й хати держатиметься, і може до хозяйства братиметься лучче. А с парубка що? Аби на досвітки!» [3, с. 143]. При виборі нареченої звертали увагу на те, щоб вона була «роботяща, проворна, здорова і не балувана, щоб не довелось на весіллі перед родом очима кліпати» [3, с. 143–144]. Про бідну наречену кажуть, що вона «зазнала горя по чужих людях, то лучче буде слухати» [3, с. 144]. Неможливість одруження з далекими родичами мотивують лише матеріальними незручностями: «Батюшка дорого за вінчання візьме, бо родичі: хоч на друге село їдь!». Однак про недоцільність одруження вдівця з дівчиною збереглися давні світоглядні уявлення: «На тім світі як же воно буде? Він стоятиме з першою жінкою, а друга буде без пари». А от коли одружиться вдівець із вдовою, у нього буде перша жінка, а в неї – перший чоловік, і всі будуть задоволені» [3, с. 147].

Глибоку пошану до старих батьків, обов'язок доглядати їх до смерті фольклорна традиція мотивує поширеною в Південній та Східній Україні легендою про давній звичай вбивати (саджати на лубок)

усіх старих непрацездатних людей. Цей відомий сюжет зафіксувала і М. Ганенко на Єлисаветградщині [3, с. 141–142]. Захований у лъоху батько, якого пожалів син, врятував сім'ю від голоду, порадивши засіяти поле зерном, витрушеним зі стріхи. Коли ж громада вчинила синові допит, хто навчив це зробити, він відповів: «Батько, – каже, – ви своїх стреляли з світа, а мені жалко стало, і тепер він мені в пригоді став. – Бо звісно, що стара голова, то не блазень!». З тих пір стали шанувати старих і вже не вбивали їх [3, с. 141].

Отже, як бачимо, стаття М. Ганенко має значення першоджерела і досі не втрачає наукової ваги як для етнографії, так і для фольклористики, адже комплексний підхід дослідниці до порушеної в ній проблеми забезпечує глибоке розуміння народної традиційної культури, фольклору, зокрема походження і змісту паремій.

У 1888 році в № 11 журналу «Киевская старина» була опублікована стаття Софії Русової (під криптонімом С. Р.) «Село Ивановка (опыт этнографической характеристики малорусского поселения в Новороссии)» [7, с. 51–68]. В основі статті – «обширный рукописный материал народных песен, поверий и обрядов, записанных М. А. Ганенко в селе Ивановке Елисаветградского у. Херсонской губ.» [7, с. 51]. «Собранный г-жею Ганенко материал, – пише далі авторка статті, – является первой попыткой охарактеризовать умственную физиономию села в Херсонской губ., мировоззрение его жителей, их художественное развитие и юридические понятия» [7, с. 52]. Зважаючи на те, що територія Херсонщини тоді ще не була предметом тотального наукового вивчення, сюди не було відправлено жодної етнографічної експедиції [7, с. 53], праця М. Ганенко дійсно була першим монографічним описом села, який включав записи фольклору (пісень, замовлянь, ворожінь, повір'їв, загадок, приказок), повний опис весілля, досвітків і вечорниць, опис деяких юридичних звичаїв, народного костюма, етнічних особливостей мешканців Іванівки.

На жаль, Софія Русова не мала наміру опублікувати цей рукопис, який, очевидно, був значний за обсягом, у статті вона лише цитує деякі фрагменти (уривки пісень, ворожіння), однак здійснює опис його змісту і дає високу оцінку доробку етнографа.

Так, зі слів С. Русової дізнаємося, що М. Ганенко, як і О. Маркович, за взі-

рець мала видання П. Чубинського, від нього ж запозичила й принцип систематизації записаних нею матеріалів. Таким чином розкривається жанрова палітра пісенного фольклору села Іванівка, носіями якого були вихідці із Золотоніського повіту Полтавщини. М. Ганенко записала в Іванівці 22 щедрівки, 15 колядок (більшість з них мають церковно-книжне походження і лише дві – історичний зміст), одну веснянку, декілька косарських і гребовецьких та вуличних пісень, що також функціонували як веснянки, одну обжинкову пісню [7, с. 56–57, 60–61]. Поширені тут були пісні історичні, козацькі, гайдамацькі, розбійницькі, кріпацькі, чумацькі, солдатські, п'яницькі, лірницькі (псалми), родинно-побутові та пісні про кохання. З історичних в Іванівці найпопулярнішими були пісні про Саву Чалого, про Нечая, про Голоту, про Харка, про Коваленка, про Кармелюка. С. Русова зазначила, що Сава Чалий, Данило Нечай та Устим Кармелюк – найулюбленіші герої історичного фольклору Херсонщини [7, с. 57]. Також щодо чумацьких пісень С. Русова зауважила, що вони відзначаються красою і чистотою мови, а солдатські – «поются испорченным языком, представляющим образец современного цивилизованного говора малороссов» [7, с. 58]. Авторку статті особливо непокоїло з'явлення новотворів (що виникли під впливом «міської цивілізації»), які «дихають грубим цинізмом»: «Сыдыть Маша на дывани / Пьеть стаканчык из выном / Ходыть Ваня по трахтырие // Курыть трубку с табаком» або ж: «Даютъ мени стакан чаю й опельцыну исты» [7, с. 60].

Поезія і чистота любовних почуттів підмінюється огидною обстановкою, чужою українській культурі. На жаль, все це приваблює увагу сільської молоді, «всегда и везде падкой к новизне». У цьому прагненні до новизни С. Русова і вбачає причину того, що такі новотвори стають улюбленими піснями сільських парубків і дівчат, руйнуючи споконвічну традицію [7, с. 60]. Щоправда, більшість пісень, записаних М. Ганенко, зокрема родинно-побутові, співаються прекрасною мовою і за змістом споріднені з поширеними по всій Україні [7, с. 61].

Такий самий характер мають і запис ритуалу випікання та кусання калити на Андрія, і описи ворожінь, і порядок буден-

них та святкових вечорниць [7, с. 62–63]. Що ж стосується магічного фольклору, С. Русова зазначила, що М. Ганенко записала 34 замовляння від усіх можливих хвороб, а також помічних при народженні теляти, для причарування, для щасливого вирішення судових процесів [7, с. 64].

Із паремійних жанрів М. Ганенко записала 73 загадки, з яких 27 такі ж, як у збірці М. Номиса, 11 – варіанти поширених і 35 – цілком оригінальні. Із 27 приказок, записаних в Іванівці, лише 6 мають варіанти у збірці М. Номиса [7, с. 64]. Особливо цікаві, на думку С. Русової, записані в Іванівці легенди та перекази, більшість з яких мають апокрифічний характер (про створення світу, про стосунки Бога з чортом, про метаморфози різних тварин), і є варіантами до вміщених у збірнику М. Драгоманова [7, с. 64].

Крім усього вищезгаданого, С. Русова дає високу оцінку запису весільного обряду, здійсненому М. Ганенко у с. Іванівка: «Г-жа Ганенко записала свадьбу во всех мельчайших ее подробностях и с 252-мя относящимися к ней песнями. В печати уже имеется одно описание свадьбы Херсонской губ., тоже Елисаветградского уезда (см. сборник Степъ. “Свадебные обряды Елисаветградского уезда” Е. И. Маркович), но записанная г-жею Ганенко обильнее бытовыми подробностями» [7, с. 61–62].

На жаль, доля рукопису М. Ганенко невідома, принаймні в архіві редакції «Киевской старины» його нема. Тож поки що недоступними залишаються записи пісень, замовлянь, легенд, паремій. Та все ж є одна щаслива обставина – весілля, записане М. Ганенко, майже повністю (крім пісень) опублікував 1896 року в тій самій «Киевской старине» Хрисанф Ящуржинський, використавши його як матеріал для своєї розвідки «Свадьба малорусская как религиозно-бытовая драма» [17, с. 235–273].

На жаль, Х. Ящуржинський нічого не повідомляє ні про особу М. Ганенко, ні про те, як цей рукопис потрапив до нього. Однак переглянувши статтю, ми переконалися, що насправді авторський текст Х. Ящуржинського складає тут мізерну частину (лише невеличкі ремарки про зміст або міфологічне значення окремих пісень), а решта – це публікація автентичного запису весілля, – в усьому

відчувається рука і стиль цієї незвичайної дослідниці! Тож, як зазначає і сам фольклорист, цю розвідку можна вважати першим виданням частини втраченого рукопису.

Отже, на відміну від сконструйованого О. Маркович «віртуального» весілля, М. Ганенко вперше в історії фольклористичних досліджень Степової України зробила повний автентичний запис весілля конкретного фольклорного осередку. Про його автентичність свідчать не тільки численні подробиці дійства, а й включені в нього ритуальні діалоги, усталені словесні формули, номінації персонажів, предметів і магічних дій. Це надає запису непересічного значення і для сучасних досліджень – як першоджерельного наукового факту.

Особливо вражає багатство ритуальних формул. На наш погляд, такий запис могла здійснити лише людина, яка добре знала місцеві традиції або навіть сама була їх носієм. Найбільше їх зафіксовано в ритуалі сватання, заручин, у неділю під час весілля. Так, якщо син досягає повноліття, мати заявляє, що «пора уже йому мати пару», що вона вже стара й не справляється по господарству, «та і тобі, синку, не доки бурлаковать». Син іноді сам звертається зі словами: «Тату, женить мене». Якщо син «гуляє», тобто має дівчину, і батьки не заперечують, то кажуть: «Бери, синку, хоть свинку, аби мені по хаті хрюкала» [17, с. 237]. Сватати ідуть увечері, «щоб не так стидно було гарбуза нести» [17, с. 238]. Прийшовши в хату нареченої, старости говорять про лисицю, що забігла у двір. Якщо батьки згодні віддати дочку, то виголошують таку формулу: «Ми не бачили, а втім пошукайте, може де й є»; якщо ж ні, то відмовляють: «Ні, такої в нас не було, може, де інче забігла; пошукайте по сусідах». Коли батьки раді женихові, то відмовляються для годиться цілим рядом формул: «молода ще», «хліба в нас не переїла», «ще не готовились», «нема скрині», «нема кожуха» тощо. Старости вихваляють жениха словами «тихий», «роботящий», «не балований», «не п'яниця», «хорошого роду», «свекруха буде як мати» [17, с. 239]. Якщо жених отримав гарбуза, парубки глузують з нього: «А що, з'їв гарбуза? Солодкий? Неси додому: стане на всю зиму!». Жених же огризається: «Кабак, кабак, кабачок! Нема в дівки соро-

чок!!! Гарбуз з дівкою, чорт з дівкою!» [17, с. 239]. Якщо дівка хоче заміж за парубка, то відповідає: «Як тато та мама скажуть», а як ні, «то швидко одріже: не підуй!» [17, с. 240]. Коли перев'язують старостів рушниками, вони дякують таким чином: «Спасибі батькові і матері, що рано будили і всякому добру учили! Спасибі й тобі, дочко, що рано вставала, довгі рушники напярала!» [17, с. 240].

У неділю, коли молодий прийде до двору нареченої, його довго не пускають у хату. Під час діалогу дружка зі старостою також виголошується ряд формул, на кшталт «Кланялась молода молодому, а сваха свашкам, а дружки боярам, а кочерга лопатам, а піч музикантам!» [17, с. 266]. Коли вирушають до молодого, батько молодої передає жениху нагайку, він обходить наречену тричі, б'ючи і приказуючи: «Покидай батькові та материні норови та бери мої!» [17, с. 271]. Коли прибувають у хату жениха, свекруха накриває голову невістки хусткою, нахилиє, бере її голову собі під руку, кажучи: «Як не бачиш, куди йдеш, щоб так лиха не бачила!» [17, с. 272].

Така багата формульна система свідчить про усталеність та глибоку архаїку обряду. Цією ж архаїкою відгукуються тексти пісень і ціла низка ритуальних дійств. Наприклад, після того, як молодих посадять на посад, вони не повинні були нічого їсти аж до понеділка, крім того, до них не можна було торкатися голою рукою, брати що-небудь від них чи давати їм слід не інакше, як обгорнувши руку хусткою [17, с. 249]. Ніч із суботи на неділю старша дружка повинна була провести зі старшим боярином (про порушення цноти не йшлося). За недотримання цього звичаю на неї чекала сила-силенна образ, колишній боярин мав право вигнати її з будь-якої сільської гулянки [17, с. 259]. Коли в неділю нарешті жениха пускали до хати, його зустрічала теща у вивернутому кожусі, верхи на кочерзі, у мохнатій шапці і з горщиком, наповненим водою і вівсом [17, с. 269].

В. Гнатюк у рецензії на статтю Х. Ящуржинського відзначив як один з найархаїчніших елементів весілля символічну битву бояр з парубками, які не пускали їх у двір молодої. Парубки зачиняли ворота, завалювали їх колодами та всіляким мотлохом, поперек ставили воза, вимагаючи

викуп за дівку. «Происходит примерная битва: старосты и бояре нападают, парубки защищаются, при чем вместо сабель служат им палки. Примерное сражение служит напоминанием древнего обычая похищать и воевать из-за невесты», – зазначав Х. Ящуржинський [17, с. 265], із ним також погодився й В. Гнатюк [4, с. 31–32].

На жаль, із 252 пісень, записаних М. Ганенко в контексті обряду, Х. Ящуржинський опублікував лише сто, але навіть вони також свідчать про давність і незайманість традиції цього села. Щоправда, ми не впевнені в тому, що Х. Ящуржинський подав повний опис весілля, на нашу думку, він міг вибрати лише ті фрагменти, які включають елементи народної драми, наповнені міфологічними ознаками пісні, та навіть у цьому випадку ми вважаємо несправедливим зауваження В. Гнатюка, що «описуване весілля не належить до найкрасших наших народних весілля» [4, с. 29], тим паче, що він у своїй рецензії не аналізує власне весілля, а більше критикує методологію міфологічної школи, до якої вдався Х. Ящуржинський для пояснення весільних пісень та ритуалів.

На наш погляд, навпаки, фіксація М. Ганенко належить до найкращих записів українського весілля, здійснених у кінці XIX ст., цілком справедливо С. Русова назвала «прекрасними» і всі інші записи фольклору с. Іванівка, здійснені цією подвижницею. З усього видно, що зроблені вони досвідченою рукою етнографа, який у своїй праці сповідував наукові засади Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, ретельно вивчав найновіші студії своїх сучасників, мав чітку програму й методику польової та едиційної роботи.

Сподіваємось, що все ж таки незабаром нам пощастить розшукати сам рукопис і встановити особу його автора.

#### Джерела та література

1. *Бойко І. З.* Степ. Херсонський белетристичний збірник // Українські літературні альманахи і збірники XIX – початку XX ст. Бібліографічний покажчик. Склад І. З. Бойко. – Київ : Наукова думка, 1967. – С. 76.

2. *Борисов Е.* Херсонская губернская ученая архивная комиссия / Е. Борисов //



Сборник Херсонского земства. – 1898. – № 1, январь. – С. 198–206.

3. *Ганенко М. А.* Семейно-имущественные отношения крестьянского населения в Елисаветградском уезде (Материалы по обычному праву) / Мария Ганенко // *Степ. Херсонський беллетристичний збірник*. Херсон, 1886. – Санкт-Петербург : Тип. В. С. Балашева, 1886. – С. 136–159.

4. *Гнатюк В. М.* [Рецензія:] Хр. Ящуржинский. Свадьба малорусская как религиозно-бытовая драма (Киевская старина, 1896, XI, ст. 234–273) / В. Гнатюк // *Записки наукового товариства ім. Шевченка*. – 1897. – Кн. 2. – С. 29–32.

5. Листування Михайла Грушевського [з листів М. Грушевського до Д. Марковича] / упоряд. Галина Бурлака ; ред. Любомир Винар. – Київ, 1997. – 399 с. – (Епістолярні джерела грушевськознавства, т. 1).

6. *Маркович Е. И.* Свадебные песни в Елисаветградском уезде / Елена Маркович // *Степ. Херсонський беллетристичний збірник*. Херсон, 1886. – Санкт-Петербург : Тип. В. С. Балашева, 1886. – С. 160–234.

7. *Русова С.* Село Ивановка (Опыт этнографической характеристики малорусского поселения в Новороссии) / С. Р. // *Киевская старина*. – 1888. – № 11. – С. 51–68.

8. *Рябинин-Скляревський О. О.* З революційного українського руху 1870–80 рр. Елисаветградський гурток / подав Олександр Рябинин-Скляревський // *Україна*. – 1927. – Кн. 4. – С. 122–123.

9. *Сорокин Г. И.* Местечко Дмитровка. Опыт историко-статистического и этнографического описания / свяш. Г. И. Сорокин. – Херсон : Издание Херсонской губернской земской управы, 1890. – II + 65 с.

10. *Степ. Херсонський беллетристичний збірник*. Херсон, 1886. – Санкт-Петербург : Тип. В. С. Балашева, 1886. – 391 с.

11. *Сумцов Н. Ф.* Современная малорусская этнография Н. Ф. Сумцова. – Киев, 1897. – Вып. 2. – 85 с.

12. *Франко І. Я.* Нарис історії українсько-руської літератури // *Франко І. Зібрання творів : у 50 т. Т. 41. Літературно-критичні праці (1890–1910) / упорядкув. та коментарі В. І. Кречотня, Т. Г. Третьяченко*. – Київ : Наукова думка, 1984. – С. 194–470.

13. *Франко І. Я.* [Рецензія:] «Степ». Херсонський беллетристичний збірник. Херсон, 1886. Друк. у Петербурзі, 1886. // *Франко І. Зібрання творів : у 50 т. Т. 27. Літературно-критичні праці (1886–1889) / упорядкув. та коментарі Р. С. Міщука та ін.* – Київ : Наукова думка, 1980. – С. 114–116.

14. *Чернявская С. А.* Обряды и песни села Белозерки Херсонской губернии, записанные Софией Андреевной Чернявской // *Сборник Харьковского историко-филологического общества*. – Харьков, 1893. – Т. V. – С. 82–166.

15. *Чубинский П. П.* Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским. Т. 4. Обряды: родини, крестини, свадьба, похороны. – Санкт-Петербург, 1877. – 713 с.

16. *Ястребов В. Н.* [Рецензія:] *Степ. Херсонський беллетристичний збірник*. 1886 / В. Я. // *Киевская старина*. – 1887. – № 1. – С. 162–164.

17. *Ящуржинский Х. П.* Свадьба малорусская как религиозно-бытовая драма / Хр. Ящуржинский // *Киевская старина*. – 1896. – № 11. – С. 234–273.

## SUMMARY

This paper analyses the ethnographic and folkloric materials collected in the late XIXth century in Khersonshchyna by the little-known Ukrainian writers Olena Markovych and Mariya Hanenko. This article is the earliest in the Ukrainian historiography dealt with these forgotten figures. The authoress notices that the personalities of these collectors still remain undisclosed. No biographical materials have been found out. Therefore, the authoress concentrates her attention on the folkloric and ethnographic materials themselves being hitherto not destitute of importance as primary sources. They have been highly appreciated by contemporaries, prominent folklore researchers, such as Ivan Franko, Mykola Sumtsov, Volodymyr Hnatiuk, Volodymyr Yastrebov, and Sofiya Rusova. They unanimously considered the records and articles by O. Markovych and M. Hanenko an important scientific fact. Generally, the materials are some of the earliest recordings of wedding, world outlook conceptions, folk juridical customs and ritual folk-

lore of the region. The paper also focuses on edition principles, on the way of looking at folklore as a phenomenon of traditional culture.

For instance, Olena Markovych has recorded 119 bridal songs and, while publishing, arranged them in accordance with the sequence of ritual action. However, her publication is not an authentic record of wedding in a certain locality but, rather, an original reconstruction of a ritual typical of the whole region. It is based on the records of several performers from different villages. In her edition practice, O. Markovych used the principles of the Southwestern Department of the Russian Geographical Society. In the preface, the authoress approached the problems of the transmission and relay of folklore, the arising of song variants, the contamination of different regional folk traditions on the territory of Southern Ukraine.

A much broader resonance in scientific community has been acquired by the materials collected by Mariya Hanenko. Her study of domestic and property relations of peasants was called by Ivan Franko *the most important of scientific papers* published in the Kherson almanac *Step*. It is evident from the publication that M. Hanenko was versed in the then latest scientific literature in the field of ethnography. Due to it, her records were characterized by a high level of authenticity. In the article on common law, she expressed interesting and substantial observations of changes in people's minds having happened under the urban influence. She has remarked, in particular, that old usages had yielded to the new ones only in the public sphere, while in the intimate family life, long-standing conservatism had remained. This situation especially concerned to the interrelation between parents and children. These were the customs pertaining to the law of property, marriages and divorces, relationship between a godparent and a parent or between godparents, brotherhood, widowhood, affiliation, etc. In the context of these customs, there has been recorded a chain of nominations, verbal formulae, *paremii*, popular beliefs, and legends.

From the article by Sofiya Rusova, we learn about a valuable manuscript, namely the monographic description of the village of Ivanivka made by Mariya Hanenko. A part of this manuscript, notably the recording of a wedding, has become the material for the paper by H. Yashchurzhynskyi. Unlike the publications by O. Markovych, the course of wedding was recorded by M. Hanenko with many details. Particularly impressive is an abundance of ritual dialogues and formulae. It had the established archaic nature. Archaic features of individual ritual actions have been observed by Volodymyr Hnatiuk.

**Keywords:** history of ethnography and folklore studies, wedding, customary law, ritual formulae, *paremii*.